

“תועבת מצרים”: אור חדש על בעיה ישנה

נילי שופקי

המונח “תועבה”, שמובנו הכללי הוא דבר בזוי ומאוס והמציין מעשה או התנהגות מסוכנים החורגים מן הנורמה והסדר המקובל, רווח בלשון המקרא.² הוא מופיע 116 פעם בסוגות ספרותיות מגוונות – חוק, חכמה, נבואה והיסטוריוגרפיה. על רקע זה בולטת העובדה שאזכוריו בסיפור המקראי מוגבלים לשלושה קטעים בלבד (בר’ מג 32; מו 34; שמ’ ח 22), שבהם הוא בא תמיד בצירוף “תועבת מצרים”. הדעות חלוקות לגבי משמעות ביטוי זה ופירושים מפירושים שונים ניתנו לו. אולם אף אחד מפירושים אלה לא נשען על המחקרים הרבים יחסית שראו אור לאחרונה, העוסקים במשמעות המונח המקביל במצרי – BWT – ובשימושיו. מטרת מאמר זה היא לשפוך אור חדש על בעיה ישנה: לנסות לפענח את זהות הפעולה או העצם המכונה בלשון המחבר המקראי “תועבת מצרים” לאור השוואה עם ממצאים חדשים אלו. לא פחות חשוב לענייננו הוא המידע המובא במקורות המצריים על מנהגי האכילה של המצרים הקדמונים ויחסם לבהמות הבית, שגם הוא יידון במאמרנו.

הבסיס להשוואה זו הוא, כמובן, השימוש ב“מצרים” כסומך בביטוי שבו עסקינן המלמד, קרוב לוודאי, שהמחבר המקראי היה מודע לעובדה שהמושג “תועבה” קיים בתרבות של השכנה הוותיקה מדרום.³

יתר על כן, כפי שהראיתי במאמרים קודמים, בסיפורי יוסף ושעבוד מצרים, שבהם נזכר הביטוי, משובצים רישומים מצריים רבים.⁴ יש אפוא מקום להניח שהבהרת המאחז בחיים של המושג המצרי המקביל – BWT – תתרום להבהרת המונח בעברית.⁵

1. לזכרו של אביגדור היקר, ידיד אמת שהלך בטרם עת.

2. השו: BDB “abomination” (עמ’ 1072); קוהלר-באומגרטנר, לקסיקון, “Abscheu, Greuel” (כרך 4, עמ’ 1568).

3. אולם אין ללמוד מכאן שהמונח “תועבה” בלשון המקרא נלקח ממצרית או הושפע מן השימוש במצרית. המלה באה גם בפניקית ומקבילות לה נמצאות גם בשומרית ובאכדית ועוד. ראו: קליין צפתי, תועבה, ולהלן, הערה 54.

4. ראו למשל, שופקי, עיון מחודש; הנ”ל, החומר המצרי; הנ”ל, סיפור יוסף.

5. הנישה המוצגת במאמר זה מנוגדת לזו של פיקט (הפירוש, עמ’ 99-108), הסבור שהביטוי “תועבת מצרים” הוא בעל אוריינטציה ישראלית משקף פרספקטיבה מצרית. לשיטתו הדגש הוא

נפתח בדיון בפרשנות המקראית, מכאן נעבור לסקירת החומר המצרי הרלוונטי ולהשוואתו עם החומר המקראי, ולבסוף תובאנה המסקנות והתוצאות.

1. תועבה/ תועבת מצרים במקרא

הצירוף "תועבת מצרים" יש לו זיקה לאזכורים אחרים של המונח "תועבה" במקרא שלעיתים מכונים במקור "חוקי/ או כללי התועבה". תפוצת המילה מקיפה הן טקסטים הנתפשים כשייכים לרובד הקדום במקרא, שעליהם נמנים אלו שהם נושא דיונונו (בר' מג, מז ומש' ח) והן טקסטים מאוחרים (כגון יחזקאל, עזרא). היא מרבה להופיע בייחוד בספרים: דברים (16 פ'), משלי (21 פ'), יחזקאל (43 פ') וירמיה (6 פ'). ההצעות השונות שהובאו להבהרת האטימולוגיה של "תועבה", ביניהן ניסיון לגזור מן הפועל "טהר" במצרית (ועב),⁶ מוטלות בספק, לפיכך יש לעמוד על משמעות המילה בעיקר לאור ניתוח פראדיגמטי-סינטגמטי.

המושאים של תועבה מגוונים ושייכים למישורי חיים שונים: ענייני מסחר ואכילה, עבודת אלילים, טקסי פולחן, התנהגות חברתית, עבירות מין ועוד. התכונה המחברת בין הפעולות או העצמים שמוגדרים כתועבה היא פגיעה בסדר המקובל בין אם הוא סדר חברתי-מוסרי, או סדר דתי-פולחני, והתייחסותם לעיתים קרובות לספירה של טומאה. המהות הזו של תועבה משתקפת במילים הבאות עמה בתקבולת ניגודית ("רצון", שמציין התנהגות מקובלת וראויה ו"טהר" המתייחס בדרך כלל לטהרה פולחנית) או בתקבולת נרדפת ("גילולים", "שקוצים", "זמה" שעניינן אי טהרה, חרפה, תיעוב וחסא), או מונחים הבאים עמה באיחוי או נמצאים בקרבתה – "תבל", "נידה" ועוד.⁷ המילה "תועבה" מרבה לבוא במבנה של סמיכות ומלבד "תועבת מצרים", שבו עסקינן, הצירוף הנפוץ ביותר הוא עם כינוי האלוהות: "תועבת ה'" (מש' 12 פ'), "תועבת ה' אלהיך" (דב' 8 פ').⁸ מלבד הצירוף עם הכינוי האלוהי חשובות לענייננו גם הסמיכויות "תועבת הגויים" (מל"א יד 24; דה"ב לו 14) ו"מלכם תועבת בני עמון" (מל"ב כג 13), שהן דומות מבחינה תוכנית-

בשוני שבין מנהגי העברים למנהגי המצרים ובאי קבלתם של העברים למסגרת המצרית ואין להסבירו לאור הרקע המצרי.

6. לפי המקבלים פירוש זה ייתכן שהמשמעות המקורית של תועבה – דבר טהור וקדוש בעיני המצרים, השתמרה בשלושת הקטעים הנדונים. ראו: יהודה, לשון החומש, עמ' 90; גבריהו, תועבות, עמ' 1. לדעת הומברט המילה "תועבה" נגזרת מן השורש יעב/ עיב בערבית שקשור בפגם, בפשע, ומבטאת את הרעיון של "משוהו מקולקל, מלוכלך מזוהם אשר מעורר דחייה ופחד וכתוצאה מכך רגש של אשמה" (הומברט, אטימולוגיה, עמ' 158-159). לדיון בהצעות השונות ראו: הומברט, שם, וגרסטנברגר, תעב, עמ' 1429-1428.

7. "תועבה" באה בתקבולת ניגודית עם: "רצון" (מש' יא 1; יב 22; טו 8; טז 12-13); "טהור" (שם טו 26); בתקבולת נרדפת עם: "זמה" (שם כד 9); "שקוצים" (יר' טז 18; יח' ה 11 ועוד); "גילולים" (יח' יד 6). היא באה בסמוך או באיחוי עם המונחים הבאים: "זמה" (ויק' כ 13; מש' כא 27; יח טז 43, 58); שקוץ (יר' טז 18; יח' ה 11; יא 18, 21); "תבל" (יר' יח 23; כ 12); "גלולים" (יח' ו 9; טז 36); "נידה" (עזרא ט 11 ועוד); השור: גרסטנברגר, תעב, עמ' 1429.

8. ראו להלן 3, א.

עניינית ל"תועבת מצרים". ההשוואה עימן מלמדת לכאורה שתועבת מצרים מתייחסת למנהג מצרי פגאני כלשהו שהעברים מתעבים, שונאים. אולם צירופים אחרים כגון "תועבת צדיקים" (מש' כט 27), או "תועבת כסילים" (מש' יג 19), מורים על אפשרות הפוכה והיא שהמצרים מתעבים מנהג או טקס פולחני של העברים. נראה אפוא שלא די בניתוח פראדיגמטי של המונח "תועבה" כדי לשפוך אור על הצירוף "תועבת מצרים".⁹ נפנה אפוא לעיון בשלושת הקטעים שבהם מופיע הצירוף "תועבת מצרים" ולפירושים השונים שהוצעו לו במחקר:

בראשית מג 32 (J): בפגישת יוסף עם אחיו נאמר כי הוא פקד לשים להם "לחם". בהמשך נאמר שהפקודה בוצעה וכי יוסף אכל לבדו, האחים אכלו לבדם, והמצרים אכלו גם הם לבדם והטעם לכך: "כי לא יוכלון המצרים לאכל את העברים לחם, כי תועבה היא למצרים".

גרסאות נוסח: תרגום הע' מוסיף "כי תועבה למצרים כל רועה צאן", כנראה בהשפעת מו 34.

תרגום אונקלוס מביא את הסיבה לאי אכילת המצרים עם העברים: "הרי העברים אוכלים את הבהמות שהמצרים סוגדים להן".

בראשית מו 34 (J): יוסף מייעץ לאחיו להציג את עצמם לפני פרעה לא כרועי צאן אלא כ"אנשי מקנה", כלומר מגדלים לא רק צאן וכבשים אלא גם את יתר בהמות הבית, והטעם כפול: "בעבור תשבו בארץ גשן כי תועבת מצרים כל רועה צאן".

שמות ח 22 (J): משה מבקש את פרעה להתיר לבני ישראל לצאת את גבולות מצרים וללכת למדבר כדי לזבוח לאלוהיהם. לתשובת פרעה כי יזבחו בתוך מצרים הוא עונה במלים אלו: "לא נכון לעשות כן כי תועבת מצרים נזבח לה' אלהינו. הן נזבח את תועבת מצרים ולא יסקלנו?"
בע': "ולא ניסקל?"

עיקר הפירושים שהועלו במחקר לקטעים אלו:

את היבדלותם של המצרים מן העברים בשעת הארוחה **בבראשית מג יש** המסבירים על רקע מנהגי הטהרה הקיצוניים שהיו נהוגים במצרים והמתוארים בהרחבה על ידי הסופרים היווניים.¹⁰ הואיל ומן המקורות המצריים ידוע שמנהגי טהרה אלו נשמרו בעיקר

9. שתי האפשרויות מובאות על ידי רש"י, על אתר; קאסוטו, שמות, עמ' 73; וינברג, תועבה, עמ' 237. באפשרות הראשונה, תועבה היא כינוי בפי העברים לעבודת אלילים (השוו: "מלכם תועבת בני עמון"). אוחזים בעיקר הפרשנים היהודים – שד"ל, על אתר; כהנא, שמות, על אתר; יעקוב, שמות, על אתר. הומברט (תועבה, עמ' 220), ל'אור (תועבה, עמ' 485) מילגרום (תועבה, עמ' 269), צ'יילדס (שמות, על אתר) וחכם (שמות, על אתר) מקבלים את האפשרות השנייה, כלומר, הם סבורים ש"תועבת מצרים" הם מנהגי הפולחן הישראליים שהמצרים מתעבים אותם.

10. פיגור והודל-הונס, הכניסה למצרים, עמ' 247-253; גרסטנברגר, תעב, עמ' 1429-1430; בדומה פרחוטה, יוסף, עמ' 189; פון ראד, בראשית, על אתר; וסטרמן, בראשית, על אתר.

על ידי הכוהנים ובני המעמד הגבוה, יש האומרים שיוסף שנשא את בת כהן און לאישה, היה כוהן, או שבהיותו פקיד בכיר הוא סיגל לו גינונים מצריים.¹¹ אולם התיאורים של ההיסטוריונים היווניים מוגזמים ומתייחסים בעיקר לתקופה היוונית-רומית ואילך, בעוד שהמונח תועבת מצרים מופיע ברובד קדום של הסיפור המקראי. כך או כך, בקרב שלל התארים והתפקידים שנושא יוסף בחצר פרעה לא מופיעה משרת הכהונה. אמנם מסופר שנשא אישה מצריה, בת לכוהן מצרי, אך הדבר איננו הופך אותו לכוהן.

פרשנים אחרים סוברים שיש להבהיר את היבדלותם של המצרים מן העברים בשעת הסעודה על רקע יחסם המסתייג והמתנשא של המצרים כלפי זרים בכלל.¹² ויש ההופכים את היוצרות ואומרים כי הקטע משקף את יחס העברים למצרים בתקופה המאוחרת. בגלל חוקי אכילה נוקשים (השוו: ויק' יא ודב' יד) העברים לא יכלו לחלוק את ארוחותיהם עם זרים.¹³

הפירוש הסביר ביותר הועלה על ידי פרשני ימי הביניים ונרמז כבר בתרגום אונקלוס.¹⁴ תועבה הוא כינוי לאלוהי מצרים כפי העברים (השוו: "מלכם תועבת בני עמון"). המצרים הקדמונים סגדו לחיות ובכללן לבקר ולצאן. המצרים, אם כך, לא אכלו עם העברים משום שאכילת בקר וצאן (או רק צאן), המאכל העיקרי בתפריט של אחי יוסף, רועי הצאן, הייתה אסורה עליהם. בהמשך ננסה ללבן פירוש זה לאור הרקע המצרי.

המשמעות של "כי תועבת מצרים כל רועה צאן" בבראשית מו לכאורה ברורה: הפירוש המקובל הוא שהמצרים תעבו את רועי הצאן והתרחקו מהם ואף הועידו אזור

11. סקינר, בראשית, על אתר; ספייר, בראשית, על אתר; פיגר והודל-הונס, הכניסה, עמ' 253.

12. חלק מפרשנים אלו נשענים על דברי הירודוטוס (ספר שני, 41) המספר שאיש מצרי לא השתמש בכלי שאכל ממנו איש יווני. ראו: סקינר, בראשית, על אתר; כהנא, בראשית, על אתר. השוה גם חזקוני (פירוש, א, עמ' ר"ה) שלדעתו למצרים "בוזי לאכול עם אדם נוכרי כי אנשי מצרים גסי רוח...". לדעתו של פינקר (תועבה, עמ' 159-161) המצרים לא יכלו לשבת עם העברים בגלל שאלו לבשו בגדי צמר המדיפים ריח רע. אמנם יש להניח לאור אזכוריו התכופים של המונח "צמר" במקרא בסמוך ל"פשתים" (9 מתוך 16 אזכורים) שבגדי צמר היו מקובלים בישראל הקדומה לא פחות מבגדי כותנה, וביח' לד 3 אף נאמר במפורש שהרועים לובשים בגדים מצמר הצאן. כמו כן, יש להניח שבאקלימה החם של מצרים בגדי צמר היו פחות פופולריים מאשר בשכנתה הצפונית (ראו: הירודוטוס, ספר שני, 81, ופינקר, שם); אבל לפי פשוטו של כתוב, בבר' מג 32, המושא של תועבה הוא ה"לחם" שאוכלים העברים ולא לבושם. 13. פיגר והודל-הונס, המצטטים את הסיפור על יוסף ואסנת, שחובר ביוונית במאה השנייה לפנה"ס, שבו מסופר שיוסף לא אכל עם המצרים כי מצא אותם מתועבים (הכניסה, 254-256). השוה גם סוג'ין, סיפור יוסף, עמ' 341. בהקשר זה מעניין הצו "לא תתעב מצרי" (דב' כג 8). ידידי, פרופ' בוסתנאי עודד, הפנה את תשומת לבי ליה' ד 13 והו' ט 3. גם מפסוקים אלו ניתן להסיק שבני ישראל אינם אוכלים לחם עם הגויים מחמת הטומאה.

14. רש"י, הולך בעקבות אונקלוס (על אתר); אבל בבר' מו 34 הוא אומר במפורש שהמצרים מתעבים רועי צאן "לפי שהם (הצאן) להם אלוהות". רד"ק (על אתר וגם בפירושו לבר' מו 34) מרחיק לכת ואומר כי המצרים לא אכלו כלל בשר וגידלו את הצאן לחלב ולגזיה בלבד. ולדעת הרשב"ם (על אתר), אנשי עבר הנהר היו נבזים בעיני המצרים וגם הצאן היה מאוס בעיניהם. אלתר (בראשית, עמ' 258) סבור שאכילת כבש הייתה טאבו במצרים.

מיוחד למגוריהם – ארץ גושן.¹⁵ ביאור זה מקבל חיזוק מדברי יוסף המבקש מאחיו להציג את עצמם לפני פרעה לא כרועי צאן אלא כ"אנשי מקנה"¹⁶ (34). אולם פירוש זה מעורר קשיים ואיננו משתלב עם ההמשך: אחי יוסף אינם שועים לבקשתו ומציגים עצמם כ"רעה צאן" ולמרות זאת אינם זוכים לקבלת פנים קרה או לדחייה. להפך, פרעה פונה ליוסף בבקשה לבחור מקרב אחיו אנשי חיל שישמשו כ"שרי מקנה" למקנהו הנמצא בארץ גושן (בר' מז 4-6). אם הצאן ורועי הצאן הם תועבה למצרים מדוע מבקש פרעה למנות את אחי יוסף, רועי הצאן, לאחראים על מקנהו שלו? יתר על כן, אם הצאן הוא תועבה למצרים, איך ייתכן שמקנהו של המלך כולל בהמות מסוג זה?

לפיכך יש הסבורים, כי הכינוי "רועי הצאן" נסב על השליטים ההיקסוסים, השמיים מערביים, שהשתלטו על כס המלוכה המצרית בתקופת הביניים השנייה (1550-1750 לפנה"ס) ואשר לפי הכוהן – ההיסטוריון מנתו – שחי בתחילת המאה ה-2 לפנה"ס – כונו "מלכים רועים".¹⁷ הקטע משקף את השנאה רבת השנים שחשו המצרים כלפי השליטים הזרים אשר פגעו בגאווהם הלאומית.¹⁸ אולם הצגתו של מנתון את ההיקסוס כמלכים רועים איננה נכונה; היא נובעת מתרגומו השגוי את המונח המצרי – "חקא ח'אסות" כ"מלכים רועים", בעוד שהמונח הנכון הוא "מלכי ארצות זרות".

שתי הגישות שהוזכרו נתלות באירוע היסטורי ספציפי או במנהגים האופייניים למצרים כדי להבהיר את הקטע שלפנינו.

גישה שונה לחלוטין רואה בבראשית מו את השתקפות האיבה הנצחית השוררת בין האיכרים החקלאים היושבים על אדמתם, לבין הנוודים חסרי הבית.¹⁹ עימות כזה לא פסח גם על האוכלוסייה המצרית. אף ביאור זה יש בו קושי משום, שכפי שנראה בהמשך, גם אם פה ושם היה מתח בין שתי הקבוצות, הרי לאורך הדורות שרר בדרך כלל מצב של "מודוס ויונדיס" בין המצרים לבין הנוודים שנהגו לחדור למצרים בעיקר מאזור סיני. החל מימי השושלת ה-13 שומעים על חדירה של מגדלי בקר לאזור הדלתה המזרחית. המסמכים המצריים מלמדים כי החדירות הללו היו מבוקרות על ידי שרשרת של מוצבים, שבהם ישבו שומרים שהעניקו למהגרים אשרות כניסה רשמיות.²⁰

15. רב"ק, על אתר; ראב"ע בפרושו לשמות ח 22: "והם (המצרים) מתעבים מי שאכל אותם (את החיות). ומלאכה נמאסה בעיניהם לרעות צאן. וכן כתוב כי תועבת מצרים כל רועה צאן. ועד היום לא יניחו אדם מישראל שיאכל בשר בארצם"; אלתר, בראשית, עמ' 278; כהנא, בראשית, על אתר; סרנה, בראשית, עמ' 224-225.

16. "מקנה" הוא שם כללי לחיות הבית הניתנות לרכישה – פרות, כבשים, סוסים, אתונות וגמלים. אבל בצירופים "אנשי מקנה" (בר' 33-34), "אנשי מקנה" (בר' מז 6), "רעי מקנה" (בר' יג 7) הוא מתייחס בעיקר לעדרי פרות, כבשים ועזים. ראו: BDB, עמ' 889.

17. דברי מנתו מצוטטים על ידי יוסף בן מתתיהו (המאה ה-1 לספירה) בספרו, נגד אפיון, עמ' יז.
18. ספייזר, בראשית, על אתר; בריפורד, בראשית, עמ' 425-427; דה'יוו, בראשית, עמ' 203; אבל דה'יוו חזר בו ובספרו, הסטוריה של ישראל, עמ' 375 הוא טוען כי ההסבר שההיקסוס היו "מלכים רועים" מסתמך על פרי המצאתו הדמיונית של מנתו.

19. פרוטה, יוסף במצרים, עמ' 188; רדפורד, יוסף, עמ' 235; פינקר, תועבה, עמ' 165-166.
20. המפורסם שבין מסמכים אלו הוא פפירוס אנסטאזי 6, מסוף השושלת ה-19 (המאה השתים עשרה לפנה"ס), שבו פקיד, הממונה על מוצב בגבול המזרחי של מצרים, מדווח על מתן רשות לשבטי

הקושי העיקרי בשמות ח, הקטע השלישי והאחרון שבו מופיע הביטוי, הוא הנושא של תועבת מצרים – מי מתעב? העברים או המצרים? האם מדובר במעשה שאותו עושים העברים, והמצרים רואים בו תועבה, או במונח שבו משתמשים העברים לתאר דבר מה מצרי המתועב בעיניהם אך קדוש למצרים (השוו "מלכם תועבת בני עמון")? שתי האפשרויות הועלו במחקר.²¹ כך או כך, הביטוי 'תועבת מצרים' מתייחס לקורבן של בהמה שהקרבנה איננה נהוגה במצרים, קרוב לוודאי בהמה שהמצרים סוגדים לה ואשר שחיתתה עלולה להניעם לתגובה אלימה – "ולא יסקלוננו?"²²

החוקרים נחלקו לגבי זהות הקורבן. יש הסוברים שהוא בהמה סתם, יש אומרים בקר או צאן שהיו אלים במצרים (כגון הפרה, השור והתיש), ואחרים מזהים אותו ביתר דיוק – כבש או טלה.²³

ראב"ע,²⁴ מרחיק לכת וטוען כי מאחר שאלוהי מצרים היה הטלה, המצרים היו צמחונים ולא אכלו כלל בשר, כמו "אנשי לכדי"אה (הודו) שאינם אוכלים כל דבר מן החי ומתעבים מי שיאכל אותו" – דעה שאין לה על מה להישען.

עד כאן הפירושים השונים שהובאו במחקרים קודמים. כפי שראינו, רובם אינם יכולים לעמוד בפני הביקורת.

2. תועבה – BWT במצרים

המונח המצרי המקביל ל"תועבה" בלשון המקרא הוא "בות" (BWT). תפוצתו במקורות המצריים רחבה (כחמש מאות פעם), החל מתקופת הפירמידות וכלה בתקופה היוונית-רומית. האטימולוגיה של המונח איננה ידועה,²⁵ אבל המגדיר שלו – ציור של דג

שאסו (נוודים) מאדום, לרעות את צאנם באזור המרעה של ברכות פיתום. לשמיים שהתיישבו בחבל ארץ זה הותר להמשיך לעבוד את אלוהיהם ולאחוז במנהגיהם ובאמונותיהם. יתר על כן, בתקופת הממלכה החדשה, שאליה מתייחסים, לדעת, רוב הרישומים המצריים בסיפור יוסף (ראו: שופק, סיפור יוסף), התגברה ההשפעה השמית במצרים והטביעה את חותמה במישורי חיים שונים: שימוש במילים ובשמות שמיים, אימוץ אלים שמיים לפנתיאון המצרי, כגון אשתרת, בעל, ענת, חורון, רשף ועוד.

21. ראו לעיל, הערה 9. סרנה (שמות, עמ' 43) סבור שמשם השתמש בכונה בביטוי דו-משמעי לפני פרעה. פינקר (תועבה, עמ' 171-172), מניח שצורת הקרבת הקורבן על ידי העברים – שריפתו על המזבח – היא שהייתה תועבה למצרים ועוררה את זעמם משום שבמצרים כל הקורבנות נאכלו על ידי הכהנים. אולם חלק מן הנימוקים שהוא מעלה (איסור אכילת בקר בגלל כמותו המצומצמת ואיסור אכילת פרה מפאת קדושתה) אינם תואמים את העדויות של המקורות המצריים הקדומים.

22. גרינברג (שמות, עמ' 202-203) טוען בצדק שהסקילה באבנים אופיינית לאזור ההררי של א"י ואיננה אופיינית למצרים, ובאמת לא זכור לי עונש של סקילה באבנים במקורות המצריים. קרוב לוודאי שהמחבר של ספר שמות ייחס למצרים מנהג ישראלי.

23. בהמה (תרגום אונקלוס); טלה (ראב"ע); הצאן (רשב"ם). ראו גם דרייבר, שמות, עמ' 68; לרסון, שמות, עמ' 64.

24. על אתר.

25. במחקר הועלו ההצעות הבאות: "בות" קשורה ל "בו" (bw) – מילת השלילה בלשון המצרית החדשה, או ל"שורש" עבו" (cbw) שמציין הן טוהרה והן אי טוהרה. ראו: וילסון, לקסיקון, עמ' 314.

(גרדינר, רשימת סימנים, K2) – מצביע אולי על דבר מה מסריח.²⁶ השדה הסמנטי של "בות" רחב ומתייחס לנושאים שונים. כך ארמן – גרפו במילונם פרשו את המלה כ"תועבה, מגעיל, שקר, פשע, רעב, צמא, צואה, ריב (12-8, 453: 1: Wb). הניג במילוננו מוסיף "טאבו", "מה שאסור" ("Tabu, Verbotenes", עמ' 251). ביאורו של הניג תואם את דעתו של מונטה, הסבור שהמונח הבסיסי של "בות" הוא דבר מה אסור. מונטה מראה במחקרו המקיף ש"בות" מציין לא רק דבר מה מתועב, מלוכלך, לא טהור אלא גם דבר האסור מבחינה דתית, שכרוך בייראה דתית – טאבו, בדומה ל"פרי האסור" בסיפור גן עדן.²⁷

לדעת פרנדסן, שהקדיש לנושא מחקרים לא מעטים, ה"בות" במקורו הוא מרכיב שקיים היה לפני בריאת העולם. בשעת הבריאה הדברים שהם "בות", כלומר, הדברים האסורים והטמאים, הופרדו מיתר מרכיבי התבל. במשך השנים חלה התפתחות בתפישת ה"בות" והוא הפך מהוויה ראשונית קפואה ובלתי משתנה לנורמה של התנהגות. כך עבירה על "בות" דומה לעתים למעשה פשע רגיל והוא נכנס לקטגוריה שקרובה לטאבו.²⁸ בסיכום ניתן לומר כי "בות" מייצג בתרבות המצרית את האסור, הרע והשלילי, את כל מה שפוגע בסדר הקוסמי השורר בעולם מאז בריאתו (המאעת). ההכרזה על "בות" היא זכות השמורה רק לאל ולמלך, והיא אמצעי להגדרת שייכות למסגרת מסוימת – מי שעובר על ה"בות" מוגדר כ"בותי" (BWTY) מתועב, מנודה.

כמו תועבה במקרא גם ה"בות" מופיע בסוגות ספרותיות שונות – אוטוביוגרפיות, הוראות חכמה, ספרות מתיים, מצבות ניצחון, המנונים לאלים, כתובות כניסה למקדשים, רשימות של פרטים המאפיינים את חבלי מצרים השונים (ה"טקסטים הגיאוגרפיים") ועוד. מושאי ה"בות" – הדברים המתועבים, הנדחים, מגוונים ומתייחסים למישורי חיים שונים. להלן דוגמאות נבחרות, בעיקר כאלו שדומות לענייני התועבה במקרא, או שעשויות להזכיר אותם:

א. מאכלים אסורים

מידע רב על איסורי אכילת מאכלים שונים במצרים הקדומה השתמר הן במקורות המצריים הקדומים והן במקורות הקלאסיים.²⁹ אולם לא מדובר באיסורים כלליים. המאכלים האסורים מוגבלים תמיד למקום מסוים, לזמן מסוים ולקבוצות אנשים מסוימות.

26. לראשונה אחוז החוקרים בדעה זו, כי המלה "ח'נש" (ḥns), להסרית, מופיעה גם היא עם מגדיר של דג. אבל סברה זו לא מתקבלת על הדעת מאחר שהדג היה מאכל מרכזי בתפריט של המצרי הקדום. הורנונג סבור שדווקא הדג נבחר להגדיר את ה"בות" משום שבהיותו תושב האוקיינוס הבראשית (הנון), הוא נמצא מחוץ לסדר הנורמטיבי של העולם (המאעת). הסבר אחר כורך את מגדיר הדג עם המיתוס הקדום אודות המאבק בין אוסיריס לסת, שלפיו הדג אכל את אבר מינו של אוסיריס. ראו: וילסון, לקסיקון, עמ' 314.

27. מונטה, הפרי האסור, עמ' 85-86.

28. פרנדסן, טאבו, עמ' 14; הנ"ל, דיכוטומיה, עמ' 64-165; הנ"ל, הפרי האסור, עמ' 57-74; הנ"ל,

בות בגוף, עמ' 173-174; הנ"ל, טאבו, עמ' 349-351.

29. תיאור של איסורים שונים, הקשורים באכילת חיות או בהקרבנות, מביא במאה ה-5 לפנה"ס ההיסטוריון היוודוטוס בספרו דברי ימי מצרים (ספר שני, סעיפים 18, 38, 41, 42, 46, 47; ספר רביעי,

בספרות המתים המצרית מתוארות סכנות שונות הצפויות לנפטר בעולם הבא. שתיים מן הסכנות היותר חמורות הן רעב וצמא מזה ואכילת צואה ושתיית שתן מזה. סכנות אלה, המוגדרות כ"בות", עלולות להביא להדרת המת מעולם האלים.³⁰

ב"טקסטים הגיאוגרפיים" מן התקופה היוונית-רומית המצויים במקדשים של דנדרה, אדפו, קום-אומבו ואדפו השתמרו באופן חלקי רשימות של "בותים", הכוללות גם איסורי מאכלים שנהגו בחבלי מצרים השונים. עם איסורים אלו נמנים, למשל, שישה סוגי דגים,³¹ חזירים, פרות, דבש, כרשה ועוד. את האיסורים הכרוכים בחיות נוהגים בדרך כלל לתלות באטיולוגיה מיתית מקומית או בסגידה לחיות אלו. כך למשל, המיתוס מספר כי הדג אכל את אבר מינו של אוסירוס, אל המתים, החזיר נחשב לחיה המגלמת את האל הרע סת, והפרה הייתה סמלן של שתי אלות – חתחור ואיסיס – ולעתים סימנה את האלה נפתיס, אחותה של איסיס, שזוהתה עם חתחור.³²

על איסורי אכילה אלו הקפידו בעיקר הכוהנים ובני המעמד הגבוה, אך לא העם הפשוט, הרעב לבשר. כך ההוראות, המופיעות על שערי מקדשי התקופה המאוחרת והמפרטות איסורים שונים, פונות בראש ובראשונה לכוהנים;³³ ואילו כתובות שהותירו אחריהם מלכים אחדים מורות שגם הם ובאי ביתם הקפידו על תקנות אלה: במצבת המלך פענח', מהשליטים הנוביים, שהשתלטו באמצע המאה ה-8 לפנה"ס על כס המלוכה הפרעוני, וסגלו לעצמם את הגינונים והאמונות המקומיות, נאמר שנאסר על שליטי הדלתה המובסים להיכנס לארמונו כי "הם היו ערלים" ("עמעו" $m^c w$) ואכלו דגים, תועבת בית המלך. רק המלך נמרוד (נמרת') נכנס משום ש"היה טהור" ("עב" $w^c b$) ולא אכל דגים" (שורות 150-151).³⁴

הצהרה כללית בנושא זה משמיע רעמסס 4 על מצבה מאבידוס: "לא אכלתי את מה שהוא לי תועבה".³⁵

סעיף 186). יחסם המיוחד של המצרים לחיות וסגידתם להן מעוררים את התפעלותו של ההיסטוריון דיוודרוס סיקיליוס במאה ה-1 לפנה"ס (ביבליוטקה היסטוריקה, ספר ראשון, סעיפים 83, 86). ובדומה סטרבו, שביקר במצרים במאה ה-1 לפנה"ס, מזכיר בחיבורו "גיאוגרפיה", את הערצתן של חיות מסוימות, כולל כבשים, במצרים (ספר 17, פרק 40); פלוטרכ, במאה ה-1 לספירה, מדווח על איסורי אכילת מאכלים שונים (איסיס ואוסיריס, פרקים 4-8); והפילוסוף פורפירי, שחי במאה ה-3 לספירה, עדיין דבק במסורת הזו בדבר מנהגי האכילה של המצרים ומדגיש את האמונה המצרית כי האלים מתגלים בצורת חיות וקשורים אליהן יותר מאשר לבני אדם (פורפירי, רתיעה, עמ' 5, 69, 81, 153-154, 157-158).

30. לדוגמה, פוקנר, כתבי הפירמידות, לחש 409 § 718; השו: לחש 210 § 127; הנ"ל, כתבי הארונות, 1, לחשים 173-220, בייחוד לחשים 195 ו-201; הנ"ל, ספר המתים, לחש 53.

31. גמר-וולרט, דגים, עמ' 82.

32. למחקר מקיף של רשימות האיסורים בחבלים השונים, ראו: מונטה, הפרי האסור; אופר, איסורים.

33. כך, למשל, במקדש פילה נאסר על הכוהנים להכניס למקדש אנשים שאכלו צמחים מסוימים שמוגדרים כ"בות"; יונקר, הוראות, עמ' 151-158.

34. קאהן, ניתוח דקדוקי, עמ' 151.

35. קורוסטובטסב, מצבה, עמ' 158, 162.

בדומה למקדש ולארמון גם בית הקברות נחשב למתחם קדוש. לכן אין תימה שגם על מבקרי הקברים נאסר לאכול מאכלים שונים.³⁶

ב. איסורים הקשורים להתנהגות מוסרית-חברתית

הצירוף "תועבה" עם כינוי על אנושי כלשהו שגור בלשון החכם המצרי ומתייחס בדרך כלל לעבירות שבין אדם לחברו.³⁷ בהוראת פתחחותפ, מן האלף השני לפנה"ס, משמש בהקשר זה הביטוי "תועבת הכא"³⁸ ("בות כא"), המציין כהתנהגות חברתית בלתי הולמת, את המעשים הבאים:

עבירה הכרוכה בנימוסי שולחן "אל תנעץ (במארח) מבטים רבים, תועבת הכא היא להטריד אותו" (125 P); שפיכת לב לפני כל אדם "אל תדבר לכל האנשים, גדולים וקטנים – תועבת הכא היא" (160 P); והתמסרות לענייני הבית תחת הנאה מן החיים (189 P). בהוראת אמנמאופת (המאה ה-11 לפנה"ס) מוחלף הביטוי "תועבת הכא" בצירוף "תועבת האל". כאן הדגש הוא על התנהגות של שקר ומרמה: דיבור שקר וצביעות, כתיבת עדות שקר ומרמה במידות ובמשקלות (בית 10: 13, 15-16; 3, 14; בית 13: 15, 20-21; בית 17: 18, 19 – 21, 1).

בהוראת ענח'ששונוקי מן התקופה המאוחרת (400-300 לפנה"ס), נאמר שלקחת מישוה בשבי ללא עוול בכפו היא תועבה לאל רע (4, 20).

בהעתק מאוחר של הוראת פתחחותפ מימי השושלת ה-18 (2L) מופיע איסור נוסף – משוא פנים: "אל תיטה לצד אחד כאשר אתה (שופט) שני אנשים, תועבת האל היא נטיה הצידה" (שורה 418).

מסתבר שהזוהרה זו הייתה מאוד פופולרית. היא מצוטטת בטקסט של "מינוי וזיר" בקברי שלושה וזירים, ביניהם זה של רחמירע – וזירו המפורסם של תחותמס ה-3. מאוחר יותר היא מופיעה בתואר "תועבת הכא היא נטיה הצידה", המיוחס לארבעה אלים במקדשים מהתקופה היוונית-רומית.³⁹ עקבותיה ניכרים כנראה גם בכתובת קברו של הכוהן הגדול פטוסיריס (סוף המאה ה-4 לפנה"ס), שבה נאמר שהשופטים את המתים, רואים במשוא פנים תועבה.⁴⁰

האיסור ("בות") של התנהגות של שקר וכזב, שכאמור תופש מקום מרכזי בהוראת אמנמאופת, מודגש גם בטקסטים שאינם שייכים לספרות החכמה. כך, למשל, הנסיך

36. מונטה, הפרי האסור, עמ' 110; פרנדסן, bwt בגוף, עמ' 142-143.

37. הניתוח כאן מתייחס בעיקר לצירוף זה, שבו הנסמך הוא שם העצם "תועבה" והסומך הוא כינוי על-אנושי: "כא" או "אל" במצרית ו"ה" או "ה' אלוהיך" בלשון המקרא. כמו כן, נכללו אזכורים שבהם המלה "תועבה" מופיעה עם כינוי שייכות בגוף שלישי נסתר – "תועבתו" כשהנושא הוא אל.

38. הכא הוא במצרית כפילו של האדם, המלווה אותו מיום היוולדו עד ליום מותו. בקבר הנפטר נמצא פסלו הנקרא פסל הכא, שיש להקריב לו קורבנות. קשה למצוא מלה מקבילה לכא בעברית – כוח חיים, כפילו, רוח המת. לתרגומן של הוראות החכמה המצריות המופיעות במאמר זה, ראו: ליכטהיים, ספרות; שצ'פק, קטעים.

39. הגן, הדים, עמ' 132-135.

40. פרנדסן, bwt בגוף, עמ' 174.

ח'ליות, בנו של המלך פענח"י (סוף המאה ה-8 לפנה"ס), מצהיר במצבה שנתגלתה בג'בל ברקל: "לא עשייתי שקר (שהוא) תועבת האלים... הלכתי בדרכי האלים והתרחקתי מתועבתם" (שורות 4, 8).⁴¹

פרעה תות-ענח-אמון מתגאה בכך שהפך את השקר (grg) לתועבה (bwt).⁴² ברשימת האיסורים של החבל ה-18 במצרים העליונה נזכרים פעולה שקרית וגם זיוף מידות ומשקל בהקשרים שונים (מדידת השדה והתבואה).⁴³

בטקסטים אלו קשה להפריד בין "בות" השייך למסגרת חברתית, לעניינים שבין אדם לחברו, לבין "בות" שמתייחס למסגרת דתית. במקדש אדפו, מתקופת בית תלמי, מעשים המנוגדים לסדר הקוסמי ולצדק (מאעת) – משוא פנים (rdi hr gs), עוול (isft), שקר (grg) ושוחד (gs3) הם תועבת המלך.⁴⁴ סטיות מיניות שונות בעיקר כאלו הכרוכות בהומוסקסואליות חוזרות שוב ושוב ברשימות האיסורים של חבלי מצרים.⁴⁵ גם גידה נחשבת ל"בות".⁴⁶

ג. איסורים הכרוכים בעבודת האל / שייכים להתנהגות דתית

בהוראת אני, שלא כמקובל בספרות החכמה המצרית, הצירוף "תועבת האל" בא בהקשר של טקס פולחני. הסופר אני מזהיר מפני התנהגות בלתי הולמת במקדש: "אל תצעק במקדש האל, תועבתו היא צעקה, התפלל בלב אוהב" (4, 2-1).⁴⁷ האיסור להגביה קול, לצד איסורים דומים, כגון פסיעת צעדים רחבים בתוך המקדש, חוזרים ברשימת האיסורים של החבל ה-18 ואף בכתובות ממקדש פילה ובכתובות אוטוביוגרפיות של כוהנים. הסיבה נעוצה שוב במיתוס קדום – התנהגות זו אפיינה את האל סת, שצד במקדש, צרח ואף פסע בו בצעדים גדולים.⁴⁸ באל הרע, סת, קשורה גם הדרישה הבאה בכתובות מקדש פילה לאסור את כניסתם של החמור והעז, שנחשבו לחיות המסמלות אותו. גם כניסתו של כלב נאסרה שם, כנראה בגלל נביחותיו, וכן כניסתם של אנשים זרים, שאינם מוכרים לכוהנים.⁴⁹ לאיסור מעניין זה נחזור בהמשך.

ולבסוף יציגו איסורים הנוגעים להקרבת מנחות וקורבנות – אין לגרוע ממכסת המנחות הניתנות למקדש ואף לא לאכול מבשר הקורבנות.⁵⁰

41. ריסנר, מונומנטים, עמ' 42-43.

42. "הוא הכניע עוול (isfy) בשתי הארצות, כשהמאעת מבוססת במקומה. הוא גרם שהשקר (grg) יהיה תועבה (m bwt)" (Urk IV 2026, 17-19); כלומר החזיר למקומו את הסדר שנוצר עם בריאת העולם, המאעת. השוו: פרנדסן, bwt בגוף, עמ' 160-162.

43. אופרר, איסורים, עמ' 107.

44. וילסון, לקסיקון, עמ' 314.

45. אופרר, איסורים, עמ' 94, 97, 99, 102.

46. פפירוס יומילאק XII:3, 16 (ונדיאר, פפירוס יומילאק, עמ' 123).

47. אך ייתכן והדגש בהוראת אני הוא כמו במש' טו 8-9 (המעמת את קורבן הרשע עם תפילת הישרים) על התנהגות של צביעות, העמדת פנים.

48. פרנדסן, קול רם, עמ' 975-1000; השוו גם אופרר, איסורים, עמ' 107.

49. יונקר, הוראות, עמ' 151-158.

50. אופרר, שם, עמ' 107.

ד. איסורים נוספים

איסורים, שלא ניתן להכלילם בקטגוריות הקודמות, אבל הינם חשובים להבנת הצירוף "תועבת מצרים" בלשון המקרא, הם הביטוי "תועבת מצרים" והצירוף "תועבה" עם שם מקום השייך או מתייחס למצרים. אלו מופיעים בטקסטים המצריים הבאים: בדיווח על משפטם של המתנקשים בפרעה רעמסס 3 מסופר על אמצעי כישוף, אשר נקט אחד מהם שכללו רכישת דמויות שווה של אלים ואנשים, שנועדו להחליש את איברי גופם של יריביהם. על מעשים אלו נאמר שהיו "פשעים גדולים של מוות (ראויים לעונש מוות), תועבה גדולה של הארץ (מצרים) (bwt °3.w n p3 t3)".⁵¹ במצבת ישראל (1207 לפנה"ס) מספר פרעה מרנפתח על הבסתו את מנהיג הלובים, מריו, במלים אלו: "אדון מצרים קילל את שמו - מריו הוא תועבה (m bwt) של החומה הלבנה (ממפיס), מבן לבן במשפחתו לנצח".⁵² מעניין במיוחד הקשר בין "בות" לבין נוודים אסיאתיים ומצרים, המופיע בהוראה למריכארע (ראשית האלף ה-2 לפנה"ס), והמזכיר את השימוש בביטוי "תועבת מצרים" במקרא. בהוראה המצרית מובא תיאור מפורט של האויב האסיאתי - ארץ מושבו, צורת חייו ושיטות מלחמתו - והמלך הזקן, אביו של מריכארע, מספר על הכנעתו: "אני שדדתי את תושביהם, נטלתי את מקניהם, עד שהאסייתים תעבו את מצרים (r bwt⁵³ °3mw r Kmt) (שורות 96-97).

3. תועבה בלשון המקרא ו-BWT במצרית

עד כאן על השימוש במונח "בות" בספרות המצרית. מן הראוי לציין שמושגים המקבילים לתועבה בלשון המקרא ול"בות" במצרית קיימים כמעט בכל התרבויות הקדומות. דיון השוואתי עם השימוש במונח בתרבויות אחרות הוא מחוץ לענייננו.⁵⁴ אולם הואיל ובשנים האחרונות הוקדשו לפחות שני מחקרים מקיפים להשוואה בין המונח המקראי למונחים מקבילים בשומרית ובאכדית,⁵⁵ שאין כמותם במחקר ההשוואתי שבין מצרים למקרא,⁵⁶ נמנה כאן בקצרה את הקווים הדומים והשונים בין תועבה בעברית ל"בות" במצרית:

51. ARE, 4, עמ' 220 § 454.

52. KRI IV, 15, 3-5.

53. קיים קושי בצורה הדקדוקית של המשפט, אבל המובן הכללי ברור. השוו: קווק, למריכארע.

עמ' 59; ליכטהיים, ספרות, 1, עמ' 104.

54. המלה 'תועבה' מופיעה בכתובת על סרקופג של תבנת מלך צידון (סוף המאה ה-6 לפנה"ס)

המזהירה שלא לפתוח אותו ולהפר את שלוות המת "כי תועבת עשתרת הדבר הוא" (אבישור, כתובות,

עמ' 88). בחיתית מונחים מקבילים מתייחסים לסטיות מיניות שונות. ראו: האלו, תועבות, עמ' 34.

55. קליין-צפתי, תועבה; האלו, תועבות.

56. המחקרים שפורסמו עד כה בנושא זה מיושנים, או אינם עוסקים ישירות בתחום ההשוואתי,

וניתן למנותם באצבעות כף יד אחת: הראשון שהצביע על הזיקה בין תועבה במקרא ו"בות" במצרית

היה יהודה בספרו שהתפרסם ב-1929. לדעתו, המונח העברי שאול ממצרית ואף גזור משרש מצרי

(ראו לעיל, הערה 6). הוא מצביע, בין היתר, על המקבילה בין הצירוף "תועבת האל" במצרית ל"תועבת

ה" בתורה (ספר דברים) (יהודה, לשון החומש, עמ' 71-73). לפני למעלה מחמישים שנה, במחקר

א. הצירוף של תועבה לשם העצם הכללי "אל" או לשם פרטי של אל מסוים מופיע הן במקרא והן בספרות המצרית. השימוש בביטוי זה אופייני לספר משלי (12 פ') ולספר דברים (8 פ'). בספר משלי רוב האיסורים המוגדרים כ"תועבת ה'" מתייחסים למוסר חברתי כגון: רמאות במידות ובמשקלות (יא 1; כ 10, 23), דיבור שקר (יב 22), חטא הגאווה (טז 5) ועוד (השוו: ג 32, ו 16, יא 20, טו 8-9⁵⁷, טז 26, יז 15). תופעה דומה מצאנו בהוראות החכמה המצריות, שגם בהן הצירופים "תועבת האל/ הכא/ שם אל מסוים" עניינם מוסר חברתי.⁵⁸ לעומת זאת בספר דברים, בדומה לכתבים שאינם חכמתיים במצרים, משתמשים בביטוי זה בעיקר בהקשר דתי-פולחני (כגון מאכלים מסוימים שהם טאבו, התנהגות במקדש ובבית הקברות ועוד).⁵⁹ המעשים המגונים בספר דברים הם בתחום שבין אדם לאלוהיו, עבירות דתיות-פולחניות כגון: עבודת פסילים (ז 25), העברת בנים באש (יב 31), הקרבת קורבן בעל מום (יז 1), עיסוק בקסם וכישוף והעלאת אובות (יח 10-12) (השוו גם דב' כב 5; כג 19; כה 15-16;⁶⁰ כז 15).

ב. ניתן לחלק את התועבות הנפוצות לפי תוכנן לשלוש קבוצות עיקריות:

1. מאכלים אסורים – ביניהם מופיעים כאלו המשותפים לעברים ולמצרים כגון: חזיר (דב' יד 8; למאכלים נוספים אסורים בישראל ראו דב' יד כל הפרק והשוו ויק' יא);
2. עבירות בתחום הדתי-פולחני – כישוף: במצרים מעשי כישוף פסולים בהקשרים מסוימים (כגון בעת ההתנקשות בחיי רעמסס ה-3). במקרא האיסור הוא מוחלט (דב' יח 10-12); אסורה כניסה למקדש של אנשים נוכרים או כאלו שאינם טהורים (כתובת מקדש פילה; השוו ויק' כא 17-20; יח' מד 6-7); הקרבת קורבנות מסוימים היא תועבה בספר דברים (יז 1).

שהוקדש לתועבה במקרא, סקר הומברט (במספר שורות) את האזכורים של המונח "בות" בסוגות שונות בספרות המצרית (תועבה, עמ' 221); דיון רחב יותר במקורות המצריים ואף בחומר הרלוונטי הנמצא בכתבי הירודוטוס הובא לאחרונה במחקרם של פיגר והודל-הונס על סיפור יוסף. אבל הדגש כאן איננו במחקר ההשוואתי אלא בניסיון להוכיח שהביטוי תועבת מצרים הוא עדות נוספת למסגרת הכרונולוגית המאוחרת של סיפור יוסף – התקופה הפרסית. המידע הכללי שהיה למחבר המקראי על האיסורים המצריים דומה לזה שהיה להירודוטוס שחי ופעל באותה תקופה (פיגר והודל-הונס, הכניסה, עמ' 246-254).

57. ההקשר הוא הקרבת קורבן על ידי רשעים. זוהי הפעם היחידה שהביטוי מופיע במשלי בהקשר פולחני אך הדגש הוא על התנהגות של צביעות, העמדת פנים, המעומתת כאן עם "תפילת ישרים".

58. ראו לעיל, 2 ב.

59. בעיקר בכתבים האוטוביוגרפיים, בספרות המתים ובכתובות במקדשים: כך בכתובת אחמוסה משושלת 18 נאמר שהוא "לא אכל את תועבת האלים"; בוידוי המת בספר המתים הנפטר מצהיר ש"לא עשה את תועבות האלים" (פוקנר, ספר המתים, פרק 125, עמ' 29; מונטה, הפרי האסור, עמ' 114); וכן נאמר שם שתועבת האל הורוס היא חזיר (שם, פרק 112, עמ' 108). לדוגמאות נוספות ראו הדיון לעיל. 60. דב' כה מופיעה אמנם עבירה חברתית – מרמה במידות ובמשקלות, אך יש להניח שמדובר בציטוט ממש' כ 23. ראו: ויינפלד, ספר דברים, עמ' 267.

- ובמצרים אסורה הריגת בעלי חיים שונים באזורים שונים (ב"רשימות הגיאוגרפיות").
3. התנהגות בלתי נאותה מבחינה חברתית – פעולות שקר ומרמה הן תועבה במקרא כגון: דיבור שקר (מש' ג 32; ו 17, 19); הולכת שולל את העם (יר' ו 15; ח 12); רמאות במידות ובמשקלות (מש' יא 1; כ 10, 23; דב' כה 16-13); עיוות דין (מש' יז 15); עדות שקר (מש' ו 19). איסורים דומים מופיעים בספרות השייכת למעגל החכמה המצרית;⁶¹ אלימות פיסית נאסרת במקרא (שפיכות דמים וריב [מש' ו 17, 19]); ובדומה נאסרים מעשי אלימות שונים במקורות המצריים, כגון, קשירת אישה וניקור עין לתושב כפר.⁶²
4. קבוצה נוספת הן עבירות שיכולות להתייחס הן למישור החברתי והן למישור הדתי – סטיות מיניות כגון: הומוסקסואליות (ויק' יח 22; כ 13; ובדומה ברשימות האיסורים של החבלים המצריים);⁶³ לבוש בגד אישה על ידי גבר ולהפך (דב' כב 5); אישה גידה אסורה בישראל (ויק' יח 19; השוו יח' 6; כב 10) ואף במצרים.

ניכר אפוא דמיון רב בין תכני התועבות במקרא ל"בותים" המופיעים בטקסטים המצריים הקדמונים. יחד עם זאת אי אפשר להתעלם מן ההבדלים בין החומר המצרי למקראי. הבדלים אלו נובעים מתפישות גיאוגרפיות, תרבותיות ודתיות שונות: כך חלוקת הארץ לארבעים ושנים חבלים שונים, כשלכל אחד מהם רשימת "בותים" אופיינית לו, מיוחדת למצרים ואינה מופיעה לא במקרא ולמיטב ידיעתי, אף לא במסופוטמיה. רוב האיסורים הדתיים בישראל מופנים נגד מנהגי פולחן אליילים של עמי כנען (בעיקר בספר דברים)⁶⁴ או נגד עבודת אליילים ונהייה אחר אלוהי נכר בכלל, המכונים בהקשר זה "תועבות", "גילולים" ו"שיקוצים" (בעיקר בנבואה המקראית, למשל, יר' ב 7; מד 4, 22; יח' ז 20; ח 9-10; יח 12; מלאכי ב 11 ועוד). אזהרות כאלו כמובן אינן בנמצא במצרים הקדומה, המשופעת באלים שונים והידועה בפוליתיאיזם הסובלני שלה. חלק ניכר מאיסורי המאכל במצרים והטבואים המתייחסים לחיות שונות כרוכים באירועים מיתיים קדמונים ובסגידה לחיות, המגלמות לפי האמונה המצרית הקדומה אלים שונים. מובן מאליה, שאמונות אלו נעדרות מן הדת העברית, הדוגלת באמונת הייחוד ובהפשטה של דמות האל ואשר המוטו שלה הוא "לא תעשה לך פסל וכל תמונה".⁶⁵

61. ראו לעיל, 2 ב

62. אופר, איסורים, עמ' 102, 107.

63. ראו לעיל, הערה 45.

64. השוו לעיל, 3 א.

65. מעניין להשוות עם יחזקאל פרק ח שבו פולחן בנוסח המצרי (אם כי מקורו עשוי להיות גם מיסופוטמיה. ראו: כשר, יחזקאל, עמ' 250), כלומר סגידה ל"כל תבנית רמש ובהמה שקץ וכל גילולי בית ישראל", החקוקים על קירות המקדש, נחשבת ל"תועבות גדולות" (יח' ח 6, 13).

ולבסוף, במקרא באים איסורי התועבה המתייחסים לנושאים נוספים שאינם בספרות הרלוונטית המצרית. איסורים אלו הם: עושק העני (יח' יח 12); גילוי עריות (ויק' יח 18-6; יח' יח 11; כב 11); נישואים עם נשים נוכריות (עזרא ט 11-14). תועבות אלו נחשבות לפגיעה באושיות הדת העברית – הגישה ההומאנית⁶⁶ והשמירה על טוהר העדה והמשפחה.

4. פירוש "תועבת מצרים" לאור הרקע המצרי

יוסף פוקד להביא את אחיו לביתו ו"לטבוח טבח והכין כי אתי יאכלו האנשים בצהרים" (בר' מג 16). ובהמשך מסופר כי כל אחד מהם אכל לבדו (שם 32). לכאורה הערה תמוהה המכילה סתירה. יש להבין את האמור כאן על רקע משמעות הסבה לסעודה משותפת בכלל וגינוני האכילה במצרים בפרט. התחלקות באוכל היא בעלת משמעות מטנומית ברוב החברות. אכילה משותפת מסמלת השתייכות חברתית, קבלה למסגרת מסוימת.⁶⁷ משמעות זו משתקפת יפה בשאיפת המת המצרי לסעוד בעולם הבא יחד עם האלים או לפחות לאכול ממזונם. מזון זה מסמל את הידע, היכולת להבחין בין טוב לרע, בדומה לפרי עץ הדעת בסיפור גן עדן.⁶⁸

נימוסי השולחן המצריים היו קפדניים ונוקשים, והם אחד מן הנושאים המרכזיים בהוראות אב לבן (פתחחותפ, אמנמאופת ועוד).⁶⁹ יתר על כן, סטייה או חריגה מנימוסים אלו נתפשה כ"תועבת הכא" (פתחחותפ לעיל).

עיון באיורים המתארים משתאות וחינוגות, השכיחים בקברי האצולה המצרית מלמד על סדר ישיבה קבוע ואחיד במסיבות אלו: נוהגת הפרדה ברורה בין נשים לגברים היושבים ביציעים נפרדים, למעט בני זוג נשואים היושבים זו בצד זה. לפנייהם ניצבים שולחנות עמוסים כל טוב ונערו ונערים משרתים את הגבירות ואת האדונים. בין המשרתים, ובייחוד בקרב המנגנים/ות והרקדניות, ניתן למצוא גם כאלו שאינם ממוצא מצרי, אך המשתתפים בסעודה הם תמיד מצרים.

מן המקורות המצריים עולה שהמצרים לא נהגו להסב לסעודה עם זרים, להוציא מקרים יוצאי דופן, כמו בפרשת נישואי רעמסס 2 עם בתו של חתושילי 3, מלך חת. מסופר כי עם בואה של הכלה המיועדת לגבולה של ארץ מצרים, הצטרפו חייליו של המלך המצרי ובני פמלייתו אל מלוויה החתיים של הנסיכה והתערבבו בהם. החגיגה

66. יש לציין שהגישה ההומאנית וההתייצבות לצד החלש אופיינית גם לחיבורים מצריים שונים, בייחוד לספרות החכמה העיונית (או ה"נבואה המצרית"), לטקסטים האוטוביוגרפיים ולווידוי המתים (ראו, למשל, סיפור האיכר צח הלשון, ליכטהיים, ספרות, 1, עמ' 169-184; פוקנר, ספר המתים, עמ' 29-31; ריסנר, מונומנטים, עמ' 42-43).

67. דגלס, טוהר, עמ' 146.

68. פרנדסון, הפחד, עמ' 137-141.

69. הוראה לכאמני 1, 3-11; הוראת פתחחותפ 119-144; הוראת ח'תי F-D XXVIII; הוראת

אמנמאופת 13, 23-18; פפירוס אינסינגר 5, 12 - 6, 24. לתרגום, ראו: ליכטהיים, ספרות.

שנערכה מתוארת במלים אלו "הם אכלו ושתו יחדו בלב אחד כמו אחים מבלי להפריע אלו לאלו"⁷⁰

במכתב מדיר אל מדינה מן התקופה הרעמססית מוכיח אב את בנו הסורר על כי נדד הרחק מביתו לאזור הדלתה. הבן מגונה במיוחד על כי כרת ברית עם האסיאתיים (העאמו) שוכני המקום, שמלווה הייתה באכילה משותפת של "לחם על דמו"⁷¹. הסתייגות מפורשת ממאכלים זרים מופיעה במעגל סיפורי סתנה, הוא פֶּאֲמֹאֶסַת בנו של רעמסס 2, הכתובים דמוטית. מסופר על ביקורו של קוסם מארץ נוביה בחצר המלך. הקוסם מפליא לעשות בקסמיו, ופרעה מצווה שיכינו לו חדר וארוחה של "דברים מתועבים (nb^cy) (לפי המנהג) הנובי"⁷².

הגדיל לעשות פענח⁷³, המלך הראשון של השושלת הנובית, אשר השתלטה על כס המלוכה המצרי באמצע המאה ה-8 לפנה"ס. מתברר שהלה הקפיד על איסורי התועבה הקפדה יתרה, ולא רק בני עמים זרים, אלא גם מנהיגים מצריים, זכו לקבלת פנים קרה בארמונו אם לא שמרו על מנהגי הטהרה. כך נאסרה בפקודתו כניסתם של מנהיגי מצרים העליונה והתחתונה לביתו כי היו ערלים ואוכלי דגים.⁷³ די בדוגמאות אלו להראות שהזמנה לסעודה או אכילה משותפת הייתה בעלת משמעות מיוחדת בתרבות המצרית הקדומה.

לאור זאת מתבהרת התמונה בבראשית מג 32: יוסף, שהיה שר בכיר ביותר בחצר פרעה, נהג לפי הנורמות המקומיות בין משום שהיה חייב לנהוג כך מתוקף תפקידו ובין משום שלא רצה להתגלות לפני אחיו. פרט אחד עדיין נותר סתום והוא טיב ה"לחם"⁷⁴ שמוגש למאכל לאחי יוסף (מג 31).

לפי הפסקה הקודמת ברור שמדובר באכילת בשר: "טבח טבח" מצווה יוסף את אשר על ביתו (שם 16). גם תרגום אונקלוס מרמז על כך: "הרי העברים אוכלים את הבהמות שהמצרים סוגדים להן" (מג 32). על איזו בהמה מדובר כאן? יהיה הפתרון אשר יהיה, הוא צריך להתאים לאזורי "תועבת מצרים" גם בשני הקטעים הנוספים במקרא – בראשית 34 ושמות 22. במלים אחרות, איזו בהמה משמשת למאכל העברים ומוקרבת כקורבן לאלוהיהם, ואילו המצרים סוגדים לה ומסתייגים מאכילתה?

70. כתובת ממקדש אבו סימבל 2, KRI, 251, 1-5.

71. במצרית: "wnm.k 'qw hr snf.k". לטבעו של מנהג זה, ראו: צ'רני, התייחסות לאחווה.

72. סתנה II 3, 5-6; לפירוש המונח היחידאי nb^cy, ראו: גריפית, סיפורים, עמ' 165, והשוו: סונרון, הדעה, עמ' 63. לפי סונרון (שם), מִסְפְּרוֹ סבר שהשנאה של המצרים כלפי הנובים התבטאה גם בשנאת מאכליהם. סונרון, ההולך בעקבותיו, משער שהמצרים זלזלו באומנות הבישול של זרים בכלל ולא רק בזו של הנובים. ראו גם ברסיאני, זרים, עמ' 227.

73. נראה שנורמה זו נהגה בתוך ארץ מצרים, אולם כאשר מצרי שהה בניכר לא היסס להסב לסעודה עם נוכרים ולטעום מן המאכלים המקומיים. השוו: סיפור שאנהת, גרינץ, סיפורים, עמ' 13.

74. הצירוף "אכל לחם" (בר' מג 32) מובנו במקרא לאכול מאכל, ארוחה. השוו: BDB, עמ' 537.

75. הופעת שלושה האזכורים של תועבת מצרים במקור אחד (J) בסיפור המקראי והתייחסותם לקונטקסט זה, דהיינו שהות בני ישראל במצרים, מורה שיש לחפש לביטוי הנדון משמעות אחת. זאת בניגוד לגישתו של פינקר, תועבה, המפריד בין שלושה האזכורים ומפרש את כל אחד מהם באופן אחר

המצרים סגדו לבהמות שונות – שור, פרה, תיש וכבש.⁷⁶ בהמות אלו, כאמור לעיל, סימלו אלים שונים. אולם רק הכבש עונה על כל הנתונים. הכבש בוית במצרים החל מהתקופה הפרהיסטורית. המצרים גידלו שני סוגי כבשים: כבש בעל קרניים ארוכות, שהתנוססו באופן אופקי משני צדי הראש, מבנה גוף גבוה וזנב ארוך, וכבש, שמופיע החל מן הממלכה התיכונה – בעל קרניים כפופות סביב האוזניים, מבנה גוף נמוך, זנב קצר ושמן וצמר המתאים לטוויה ולאריגה. הכבש ממין זכר, האיל, היה לסמל של עוצמה ופוריות וייצג אלים שונים: האל חנום, האל הקדר שברא את האנושות והחיות על גלגל היוצר ואשר מקום מושבו היה ביב, תואר בדמות הכבש בעל הקרניים הארוכות; בתבי, אמן האל הבורא, אל האוויר והרוח, התגלם בדמות האיל בעל הקרניים הכפופות. מלבד אלים ראשיים אלו ייצג האיל אלים מקומיים. כך, למשל, במנדס שבמצרים התחתונה הוא זוהה עם אוסיריס, אל המתים. קרני האיל הכפופות, סמלו של האל אמן, עיטרו את אחד מכתריו של המלך, כתר ה"אטף", וספינקסים בעלי ראש איל תחמו את דרך התהלכה (שבה נישא פסל האל) בין מקדש כרנך למקדש לוקסור. ההערצה והסגידה לאיל הלכה וגברה בתקופה המאוחרת, ובייחוד בתקופה היוונית-רומית. כך בחיבור אפוקליפטי, שהשתמר מתחילת המאה הראשונה לספירה, אבל המתייחס לימי המלך בוכוריס (המאה ה-7 לפנה"ס), מתייצבת כבשה כמגדת עתידות. בתום דברי נבואתה מתה הכבשה וזכתה לקבורה של אל.⁷⁷ לתקופה זו שייכים גם בתי קברות שבהם התגלו חנוטים של אילים רבים שהוטמנו בארונות עץ ובסרקופגים. המצרים, בייחוד בני המעמד הגבוה, נהגו לגדל עדרים של כבשים ועזים. הכבש היה מקור לחלב ולמוצריו, לצמר⁷⁸ ולשומן שנלקח מאליתו, והיווה מרכיב חשוב בבישול ובמרשמים רפואיים. המצרים נעזרו בו גם בעבודות חקלאיות – זריעה ודיש.⁷⁹ העדרים נשלחו בקיץ צפונה, לאזור הדלתה, לרעות באחו של היאור. כאן חיו הרועים בתוך צריפי קנים שאותם העבירו ממקום למקום. בהירארכיה של המקצועות במצרים רעיית צאן נחשבה לעבודה משפילה ובוזיה, בגלל תנאי החיים הקשים.⁸⁰

(תועבת מצרים היא: לבוש הצמר של העברים [בר' מג 32]; רועי צאן [בר' מז 34]; צורת הקרבת הקורבן על ידי הישראלים [שמ' ח 22]).

76. דרבי, גהליונגי וגריוטי, אוכל, עמ' 120-136, 211-223; איקרום, נתחים נבחרים, עמ' 8-19.

77. קווק, תולדות, עמ' 150-152.

78. בעבר הייתה מקובלת הדעה שבמצרים הקדומה לא היה צמר. דעה זו התבססה על דברי הירודוטוס (ספר שני, סעיף 81) שאסור היה לקבור את המת עטוף בצמר ולהכניס צמר למקדש. אולם גם אם גידול כבשים לשם צמר רווח יותר בתקופה המאוחרת, הממצאים הארכיאולוגיים מעידים שהיה קיים צמר החל מן התקופה השושלתית. מכל מקום, הירודוטוס התייחס רק לכוהנים שלדבריו מותר להם ללבוש רק בגדי בד ונאסר עליהם ללבוש בגד אחר (שם, סעיף 37), ופלוטרך (איסיס ואוסיריס, פרק 4) כותב במפורש שהכוהנים נמנעים מלהשתמש בצמרם של הכבשים (ראו: הופנר, על איסיס, ב, עמ' 5).

79. סצנה שכוחה בתקופת הממלכה הקדומה היא זריעה של תבואה ורמיסת הזרעים לתוך האדמה על ידי עדרים של אילים וכבשים, ראו: הוליאן, עולם החיות, עמ' 22 ותמונה 16; אבנס, התנהגות, עמ' 64-66.

80. ארמן, החיים, עמ' 439-440 (תמונות); וילקינסון, המצרים, 2, עמ' 168-169, 175; השוה גם ברורי, כבשים ועזים, עמ' 278. הרועה מתואר כאדם זקן, כחוש ובלתי מגולח – הלק, רועה, עמ' 121; וילקינסון, המצרים, עמ' 175.

מן הממצאים עולה שאכילת כבשים הייתה נדירה, ולבטח פחות שכיחה מאכילת בקר ועזים. בתוך עשרות סצנות המתארות הבאת בהמות כמנחה למתים רק בסצנה אחת מופיעה כבשה.⁸¹ מקומו של הכבש נפקד ברשימות של קורבנות לאלים⁸² וגם בשלל התיאורים של שולחנות מנחה עמוסים לעייפה במטעמים שונים, המרכיב להופיע באומנות המצרית.⁸³

המידע העולה מן המקורות הקלאסיים – אף שאלו מאוחרים יחסית ודיוקם מוטל בספק – משלים ומאשר את התמונה המתקבלת מן המקורות המצריים הקדומים. לפי מידע זה מסתבר כי לפחות חלק מתושבי מצרים הסתייגו מאכילת כבשים ומהקרבנותם כקורבן. היו אלו בראש ובראשונה תושבי המקומות שבהם סגדו לאיל. כך סטרבו מספר שתושבי סאיס ותבי מעריצים את הכבשים ולא אוכלים אותם⁸⁴ ופלוטרכ מדווח כי כוהני מצרים נמנעים מאכילת כבשים וכי רק תושבי ליקופוליס, אוכלים כבשים, משום ש"הזאב שהם רואים בו אל אוכל כבשה".⁸⁵

התמונה המתקבלת מן המקורות המצריים הקדומים, ובחלקה גם מן המקורות הקלאסיים, זורה אפוא אור על הביטוי החידתי "תועבת מצרים" ומלבנת את השימוש בו בבראשית מג, מו ושמות ח.

יוסף ובני פמלייתו המצרים לא הסבו לסעודה עם אחיו מטעם כפול: הן משום שהאחים היו רועי צאן, מלאכה שנתפשה במצרים כקשה ובזויה ואשר האוחזים בה השתייכו למעמד החברתי הנמוך והן משום שאכלו בשר כבש, שהיה טאבו בייחוד בקרב הכהונה ובני המעמד הגבוה.

גם דברי יוסף לאחיו בפרק מו מתבהרים. יוסף חושש להציג את אחיו כרועי צאן פן יזכו ליחס מזלזל מן השלטונות, ואולי אלו אף יתנכלו להם. הוא מבקש לשכנם בארץ גושן, הממוקמת בקרבה לגבולה הצפוני-מזרחי של מצרים, כדי להרחיקם מהישג ידם של

81. פורטר-מוס, ביבליוגרפיה, עמ' 463 ואילך ובייחוד עמ' 467. הכבש גם לא מופיע ברשימות מנחות למתים בכתבי הפירמידות (פוקנר, פירמידות) וגם לא ברשימות אלו באוטוביוגרפיות מימי הממלכה הקדומה והתיכונה שנכללו בספרה של ליכטהיים (ליכטהיים, אוטוביוגרפיות).

82. לדברי רברי, גהליונגי וגריוטי: "ההקרבה של הכבש הייתה נדירה יחסית לאורך רוב התקופה השושלתית" (אוכל, עמ' 220). חיזוק לדעה זו נמצא במחקרו של ברתה המקיף את רשימות הקורבנות לאלים ולמתים החל מראשית התקופה השושלתית וכלה בתקופה היוונית-רומית. ברשימות אלה לא מופיע כבש ואילו המונח צאן (wt) נזכר פעם אחת בלבד (ברשימת מנחות על גבי חותם גליל מן השושלת הראשונה. ראו: ברתה, רשימות קורבן, עמ' 6). לעומת זאת, כמקור למנחות בשר, שכיחים בקר ואווז ולעתים מופיעות אף יונה ועז (רק שתי פעמים). ממצא זה סותר את דבריה של אנגלנד, הטוענת כי הכבשים מופיעים ברשימות קורבן לאלים (אנגלנד, קורבנות, עמ' 567; השוו גם איקום [נתחים נבחרים, עמ' 17], המתייחסת לכבשים ולעזים יחדיו).

83. השוו: פטרס-דסטרקט, לחם, עמ' 303. תמונה זו מתקבלת גם מבידיקת עשרות איורים של שולחנות מנחה בספרות הרלוונטית ובאתרי עתיקות מצרים הקדומה באינטרנט.

84. סטרבו, ספר 17, פרק 40 (גיאוגרפיה, 8, עמ' 109).

85. פלוטרכ, איסיס ואוסיריס, פרק 72 (הופפנר, על איסיס, 2, עמ' 44); השוו גם פרקים 4-5 שם,

עמ' 5.

הכהונים ויתר המאמינים הסוגדים לאיל בתוככי הארץ. חבל ארץ זה היה ידוע, כפי שצוין לעיל, כאזור מרעה מצוין, והרועים המצריים נהגו לרעות בו את עדריהם.⁸⁶ פרעה נעתר לבקשה. יתר על כן, הוא מבקש למנות מקרב אחי יוסף, רועי הצאן המנוסים, "שרי מקנה" שיהיו ממונים על מקנהו. כפי שראינו גם אם אכילת בשר הכבש לא הייתה פופולרית ונתפשה כטאבו בחבלים שונים במצרים, בני המעמד הגבוה, כולל המלך עצמו, גדלו כבשים בהיותם שימושיים אף לצרכים אחרים.⁸⁷

על רקע זה מתלבנת גם בקשת משה מפרעה בספר שמות (ח 22). בני ישראל חייבים לצאת מגבולות מצרים אם רצונם להקריב כבש לאל, שאם לא כן יסתכנו בתגובה אלימה מצד המצרים, הסוגדים לכבש ונמנעים משחיטתו.

"תועבת מצרים" היא אפוא הכבש אשר שניים מחשובי אלי הבריאה המצריים – חנום ואמון – אבל גם אלים אחרים, לבשו את דמותו. אמנם פתרון זה כבר מוזכר, לצד פירושים אחרים, בפרשנות היהודית הקדומה. אולם זוהי דוגמה נוספת מיני רבות לסוגיה פרשנית שלא ניתן לפותרה לאור פרשנות פנים־מקראית בלבד. רק בסיועו של המחקר ההשוואתי עם תרבות המזרח התיכון הקדום, במקרה הנדון – המידע הנובע מן המקורות הספרותיים והאומנותיים והממצא החומרי המעידים על מנהגי המצרים הקדמונים, הליכותיהם ואמונותיהם – ניתן למצוא את פישרה של תועבת מצרים.

חיזוק לפתרון זה של חידת "תועבת מצרים" עולה גם מדברי חז"ל, המסבירים את היותו של קורבן הפסח דווקא שה, כסמל מתריס וכפולמוס נגד האליל המצרי: "שיראו המצרים את יראתם (השה) קשורה בבשת ובזוי בבתי היהודים וישמעוהו צועקת ואין מושיע לה".⁸⁸

רשימה ביבליוגרפית

- ARE J.H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, 4, London 1988 [1905]
 BDB F. Brown, S.R. Driver, C.A. Briggs, *A Hebrew-English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1966
 KRI K.A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions*, 4, Oxford 1982
 LÄ eds. W. Helck and W. Westendorf, *Lexikon der Ägyptologie*, Wiesbaden 1972-1989
 Urk IV K. Sethe, *Urkunden der 18 Dynastie*, 4 vols., Berlin 1961
 Wb. A. Erman and H. Grapow, *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, 7 vols., Berlin-Leipzig 1971 [1926]

86. סיבה נוספת יכולה להיות העובדה שמקדמת דנא שכנה באזור זה אוכלוסיה זרה ממוצא סורי־ארץ ישראלי – מסגרת מתאימה לעברים, רועי צאן. ראו: ביטק, היקסוס, עמ' 142; הלך, זרים, עמ' 307.
 87. יחד עם זאת יש להניח שהעם הפשוט לא נמנע מאכילת בשר כבש כמו שלא נמנע מאכילת החזיר שהיה טאבו במצרים. כך ברשימת אספקת מזון לצבא, מתוצרת א"י המופיעה בפפירוס אנסטאזי 1 מן התקופה הרעמססית, נמנים "120 ענח'ו (nhw) מסוגים שונים" (6, 17); כלומר, צאן – עזים וכבשים – מסוגים שונים. ראו פישר־אלפרט, אנסטאזי 1, עמ' 149, 151 והערה g; מלמט, לוח מזון, עמ' 176.
 88. חזקוני, פירוש, א, עמ' רפ"א; השו: גבריהו, תועבות, משאב אלקטרוני, עמ' 3.

- אבישור, כתובות = " אבישור, כתובות פיניקיות והמקרא, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 171
 S.H. Aufrère, "Les interdits religieux des nomes dans les monographies en Égypte, Un autre regard", *L'interdit et le sacré dans les religions de la Bible et de L'Égypte: Actes du colloque Montpellier, le 20 mars 1998*, eds. S. H. Aufrère and J- M. Marconot, Université Paul-Valéry, Montpellier 1998, pp. 69-113
- אבנס, התנהגות = *L. Evans, Animal Behaviour in Egyptian Art, Representation of the Natural World in Memphite Tomb Scenes*, Oxford 2010, pp. 64-66, 92-93
- איקרם, נתחים נבחרים = *S. Ikram, Choise Cuts: Meat Production in Ancient Egypt*, Leuven 1995, pp. 8-19
- אלתר, בראשית = *R. Alther, Genesis*, New York-London 1997, pp. 258, 278
- אנגלנד, קורבנות = *G. Englund, "Offerings", ed. D.B. Redford, The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, 2, Oxford 2001, pp. 564-569*
- ארמן, החיים = *A. Erman, Life in Ancient Egypt*, tran. H. M. Tirard, New York 1971
- ביטק, היקסוס = *M. Bietak, "Hyksos", ed. D.B. Redford, The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, 2, Oxford 2001, pp. 136-143*
- בן מתתיהו, נגד אפיון = " בן מתתיהו, נגד אפיון, חיי יוסף, תרגום 'נ' שמחוני, תל אביב תשי"ט
- ברויר, כבשים ועזים = *D.J. Brewer, "Sheep and Goats", ed. D.B. Redford, The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, 3, Oxford 2001, pp. 278-279*
- בריפורד, בראשית = *S. Brayford, Genesis (Septuagint Commentary Series)*, Leiden-Boston, MA 2007, pp. 175, 185, 425-427, 436-438
- ברסיאני, זרים = *E. Bresciani, "Foreigners", ed. S. Donadoni, The Egyptians*, Chicago-London 1997, pp. 221-253
- ברתה, רשימות קורבן = *W. Barta, Die altägyptische Opferliste, von der Frühzeit bis zur griechisch- römischen Epoche*, Berlin 1963
- גבריהו, תועבות = ח"מ גבריהו, "תועבות מצרים", מחניים כח (תשט"ז). משאב אלקטרוני:
<http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/mahanaim/tohen.htm>
- גמר-וולרט, דגים = *I. Gamer-Wallert, Fische und Fischekult im Alten Ägypten*, (Ägyptologische Abhandlungen 21) 1970, pp. 22-23, 64, 80-85
- גרדינר, רשימת סימנים = *A. Gardiner, "Sign-list", Egyptian Grammar*, London 1966, pp. 442-543
- גרינברג, שמות = *M. Greenberg, Understanding Exodus*, New York 1969, pp. 202-204
- גרינץ, סיפורים = "מ' גרינץ, סיפורים, מזמורים ומשלים מספרות מצרים העתיקה, ירושלים תשל"ה, עמ' 5-21
- גריפית, סיפורים = *F. Ll. Griffith, Stories of the High Priests of Memphis*, Osnabrück 1985 [1900], pp. 142-173

- E. Gerstenberger, "עב' תעב", eds. E. Jenni, C. Westermann, *Theological Lexicon of the Old Testament*, 3, Peabody, Mass. 1997, pp. 1428-1431
- גגלס, טוהר = מ' דגלס, טוהר וסכנה, ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, תרגום " סלע, תל אביב 2004
- R. de Vaux, *La Genèse*, Paris 1962, p. 203 = דה־ו, בראשית
- R. de Vaux, *The Early History of Israel*, Philadelphia 1978, p. 375 = דה־ו, היסטוריה
- Diodorus of Sicily*, I, Books I- II.34, trans. C. H. Oldfather (Loeb Classical Library), Cambridge, MA 1989 [1933]
- W.J. Darby, P. Ghalioungui and L. Grivetti, *Food: Gift of Osiris*, 1, London-New York-San Francisco 1977
- S.R. Driver, *The Book of Exodus* (Cambridge Bible) Cambridge, = דרייבר, שמות 1953 [1911], pp. 68-69
- F. Hagen, "Echoes of 'Ptahhotep' in Greco-Roman Period?", *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 136 (2009), pp. 130-135
- P.F. Houlihan, *The Animal World of the Pharaohs*, London = הוליהן, עולם החיות 1996
- P. Humbert, "Le substantif to'ēbā et le verbe t'b dans l' Ancien Testament", *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 72 (1960), pp. 217-237
- P. Humbert, "L'Étymologie du substantive to'ēbā", ed. A. Kuschke, *Verbannung und Heimkehr; Beiträge zur Geschichte und Theologie Israels im 6 und 5 Jahrhundert v. Chr., Wilhelm Rudolph zum 70. Geburtstag dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern*, Tübingen 1961, pp. 157-160
- הירודוטוס = כתבי הירודוטוס, בתרגום א' שור, א, ספר 1-4, ירושלים תרצ"ה
- W.W. Hallo, "Biblical Abomination and Sumerian Taboos", *Jewish Quarterly Review* 76 (1985), *Essays in Memory of Moshe Held*, pp. 21-40
- W. Helck, "Fremde in Ägypten", *LÄ*, 2, 1977, pp. 306-310 = הלק, זרים
- W. Helck, "Hirt", *LÄ*, 2, 1977, pp. 1220-1223 = הלק, רועה
- R. Hannig, *Grosses Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch (2800-950 v. Chr.)*, Mainz 1995
- M. Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, = ויינפלד, ספר דברים 1972, pp. 267-269
- P. Wilson, *A Ptolemaic Lexicon, A Lexicographical Study of the Texts in the Temple of Edfu*, Leuven 1997, pp. v-xiii, 314-315

- J.G. Wilkinson, *The Ancient Egyptians, Their Life and Customs*, 2, London 1994, pp. 168-178
 וינברג, תועבה = צ' וינברג, "תועבה", בית מקרא סט (תשל"ז), עמ' 230-237
- J. Vandier, *Le Papyrus Jumilhac*, Paris 1904, pp. 113-124
 ונדיאר, פפירוס יומילהק =
- C. Westermann, *Genesis (A Practical Commentary)*, Michigan = בראשית
 1986, pp. 294, 309
 חזקוני, פירוש = ח' בן מנוח, חזקוני פירוש על התורה, א, בראשית, שמות, ירושלים תשמ"ג
- חכם, שמות = ע' חכם, שמות (מוסד הרב קוק), ירושלים תשנ"ה, עמ' קל-קלא
 A.S. Yahuda, *Die Sprache des Pentateuch in Ihren Beziehungen zur Aegyptischen*, 1, Berlin-Leipzig 1929, pp. 71-73, 90
 יהודה, לשון =
- H. Junker, "Vorschriften für den Tempelkult in Philä", *Studia Biblica et Orientalia* 3, *Oriens Antiquus*, Rome 1959, pp. 151-160
 יונקר, הוראות =
- B. Yacob, *The Second Book of the Bible Exodus*, trans. W. Jacob, = שמות
 New Jersey 1992, p. 269
 כהנא, בראשית = א' כהנא, ספר בראשית, תנ"ך עם פירוש מדעי, ירושלים תשכ"ט
 כהנא, שמות = א' כהנא, ספר שמות, תנ"ך עם פירוש מדעי, ירושלים תשכ"ט
 כשר, יחזקאל = ר' כשר, יחזקאל (מקרא לירא), א, תל אביב-ירושלים תשס"ד, עמ' 250
 J. L' Hour, "Les interdits to'eba dans le Deuteronomie", *Revue Biblique* 71 (1964), pp. 481-503
 ל'אור, תועבה =
- M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 3 vols., Berkely-Los Angeles-London 1973-1980
 ליכטהיים, ספרות =
- M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Autobiographies Chiefly of the Middle Kingdom, A Study and an Anthology* (OBO 84), Freiburg-Göttingen 1988
 ליכטהיים, אוטוביוגרפיות =
- G. Larson, *Bound for Freedom: The Book of Exodus in Jewish and Christian Traditions*, Grand Rapids, MA 1999, p. 64
 לרסון, שמות =
- P. Montet, "Le fruit défendu", *Kêmi* 11-12 (1950-1952), pp. 85-116
 מונטה, הפרי האסור =
- J. Milgrom, "Abomination", *Encyclopaedia Yudahica*, 1, Detroit 2007, pp. 269-270
 מילגרום, תועבה =
- מלמט, לוח = א' מלמט, "לוח מזון צבאי בפאפירוס אנאסטאזי א' ובמקרא", ידיעות החברה לארץ ישראל ועתיקותיה, יט (תשט"ו), עמ' 175-182
- J.A. Soggin, "Notes on the Joseph Story", ed. A.G. Auld, = סוג'ין, סיפור יוסף
Understanding Poets and Prophets, Essays in Honour of George Wishart Andreson, Sheffield 1993, pp. 336-349
- S. Sauneron, "L'Avis des Egyptiens sur la cuisine Soudanaise", *Kusch* 7 (1959), pp. 63-70
 סונרון, הדעה =

- Strabo, *The Geography of Strabo*, trans. H.L. Jones (Loeb = גיאוגרפיה, Classical Library), 8, Cambridge, MA 1959 [1932]
- E.A. Speiser, *Genesis* (Anchor Bible), Garden City, NY 1964, = ספיזור, בראשית, pp. 328-329
- J. Skinner, *Genesis* (International Critical Commentary), = סקינר, בראשית, Edinburgh 1963[1910], pp. 482, 496-497
- N.M. Sarna, *Understanding Genesis*, New York 1966, pp. 223- = סרנה, בראשית, 225
- N.M. Sarna, *Exodus* (The TBS Torah Commentary), Philadelphia- = סרנה, שמות, New York 1991, p.43
- G. von Rad, *Genesis* (Old Testament Library), London 1976, = פון ראד, בראשית, pp. 389, 404
- R.O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, Oxford = פוקנר, פירמידות, 1969
- R.O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Coffin Texts*, 3, Warminster, = פוקנר, ארונות, England 1978
- R.O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Book of the Dead*, = פוקנר, ספר המתים, London 1985 [1972]
- B. Porter and R.L.B. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I, *The Theban Necropolis Part 1. Private Tombs*, Oxford 1960
- M. Peters-Destéact, *Pain, bière et toutes bonnes choses... = פטרס־דסטראקט, לחם = L'alimentation dans l'Égypte ancienne*, éditions du Rocher, 1995
- Porphyry, *On Abstinence from animal food*, trans. T. Taylor, = פורפירי, רתיעה, London-Fontwells 1965
- M. Fieger and S. Hodel-Hoernes, *Der Einzug in = פיגר והודל־הונס, הכניסה = Ägypten, Ein Beitrag zur alttestamentlichen Josefgeschichte*, Bern-Berlin-Bruxelles 2007, pp. 246-257
- A. Pinker, "Abomination to Egyptians in Genesis 43: 32, 46:34, = פינקר, תועבה, and Exodus 8:22", *Old Testament Essays* 22 (2009), pp. 151-174
- W.H. Pickett, *The Meaning and Function of T'b / To 'vah in the = פיקט, תועבה = Hebrew Bible*, Ann Arbor Mi.: University Microfilms International, 1986, pp. 97-111
- H.W. Fischer-Elfert, *Die Satirische Streitschrift des = פישר־אלפרט, אנאסטזי = Papyrus Anastasi I*, Wiesbaden 1986, pp. 149-151
- Plutarch, *Über Isis und Osiris*, trans. T. Hopfner, 2, = פלוטרכ, איסיס ואוסיריס, Darmsadt 1967

- J. Vergote, *Joseph en Égypte*, Louvaine 1959, pp. 188-189 = פרחוטה, יוסף
- P.L. Frandsen, "Tabu", *LÄ* 4, Wiesbaden 1986, pp. 135-142 = פרנדסן, טאבו
- P.L. Frandsen, "On the Avoidance of Certain Forms of Loud = פרנדסן, קול רם
Voices and Access to the Sacred", eds. W. Clarysse, A. Schoors and H. Willems,
*Egyptian Religion the Last Thousand Years, Part 2, Studies Dedicated to the
Memory of Jam Quaegebeur*, Leuven 1998, pp. 975-1000
- P.L. Frandsen, "On Fear of Death and the Three BWTS Connected = פרנדסן, הפחד
with Hathor", eds. E. Teeter and J.A. Larson, *Gold of Praise, Studies on
Ancient Egypt in Honor of Edward F. Wente*, Chicago, IL 1999, pp. 131-148
- P.L. Frandsen, "Bwt in the Body", ed. H. Willems, *Social = פרנדסן, בות בגוף
Aspects of Funerary Culture in the Egyptian Old and Middle Kingdoms,
Proceedings of the international symposium held at Leiden University 6-7
June, 1996*, Leuven-Paris-Sterling-Virginia 2001, pp. 141-174
- P.L. Frandsen, "Le Fruit défendu dans l'Égypte ancienne", = פרנדסן, הפרי האסור
Bulletin Société d'Égyptologie - Genève 25 (2002-3), pp. 57-74
- P.L. Frandsen, "Durkheim's dichotomy sacred: profane and = פרנדסן, דיכוטומיה
the Egyptian category *bwt*", eds. Z. Hawass and J.H. Wegner, *Millions of
Jubilees, Studies in Honor of David P. Silverman*, 1, Cairo 2010, pp. 149-174
- B.S. Childs, *Exodus* (Old Testament Library), London 1974, pp. = צ'ילדס, שמות
156-157
- J. Černý, "Reference to Blood Brotherhood among = צ'רני, התייחסות לאחוה
Semites in Egyptian Text of the Ramesside Period," *Journal of Near Eastern
Studies*, 14 (1955), pp. 161-163
- קאהן, ניתוח דקדוקי = ד' קאהן, ניתוח דקדוקי ולשוני של אסטלת הניצחון של פיענחי,
והמציאות הצבאית, המדינית והתרבותית העולה מהטקסט, חיבור לשם התואר
לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"א
- קאסוטו, שמות = מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר שמות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 73
- L. Kohler and W. Baumgartner, *Hebräisches und = מילון
Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, 4 vols., Leiden-New York 1967-
1990
- J.F. Quack, *Studien zur Lehre für Merikare*, Wiesbaden 1992 = קווק, למריכארע
- J.F. Quack, *Einführung in die Altägyptische Literaturgeschichte III, = קווק, תולדות
die demotische und gräko-ägyptische Literatur*, Münster 2005, pp. 150-152
- M. Korostovtsev, "Stele de Ramsès IV", *Bulletin de = קורוסטובטסב, מצבה
l'Institut français d'Archéologie orientale* 45 (1947), pp. 155-173
- קליין-צפתי, תועבה = י' קליין וי' צפתי, "תועבה" ותועבות בספרות המסופוטמית
ובמקרא, באר שבע ג (תשמ"ח), עמ' 131-148

- ראב"ע, שמות = פירוש ראב"ע לספר שמות, מקראות גדולות, א, ירושלים-תל אביב תשי"ט
- ראב"ע, בראשית = פירוש ראב"ע לספר בראשית, בעריכת מ' כהן, מקראות גדולות הכתר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ס
- D.B. Redford, *A Study of the Biblical Story of Joseph (Genesis = יוסף = 37-50)*, Leiden 1970, p. 235
- רד"ק, שמות = פירוש רד"ק לספר שמות, מקראות גדולות, א, ירושלים-תל אביב תשי"ט
- רד"ק, בראשית = פירוש רד"ק לספר בראשית, בעריכת מ' כהן, מקראות גדולות הכתר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ס
- M. B. Reisner, "Inscribed monuments from Gebel Barkal", *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 70 (1967), pp. 42-43
- רשב"ם, שמות = פירוש רשב"ם לספר שמות, מקראות גדולות, א, ירושלים-תל אביב תשי"ט
- רשב"ם, בראשית = פירוש רשב"ם לספר בראשית, בעריכת מ' כהן, מקראות גדולות הכתר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ס
- רש"י, שמות = פירוש רש"י לספר שמות, מקראות גדולות, א, ירושלים-תל אביב תשי"ט
- רש"י, בראשית = פירוש רש"י לספר בראשית, בעריכת מ' כהן, מקראות גדולות הכתר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ס
- שד"ל = פירוש שד"ל, ר' שמואל דוד לוצאטו על חמישה חומשי תורה, תל אביב, תשל"ב [תשכ"ו]
- שופק (שצ'ופק), סיפור יוסף = נ' שצ'ופק, "סיפור יוסף – בין אגדה להיסטוריה", בעריכת א' הורביץ, א' הורוויץ, מ' פוקס, מ' קליין, ב' י' שוורץ ונ' שצ'ופק, מקדש, מקרא, ומסורת מנחה למנחם הרן, אינדיאנה 1996, עמ' 125-133
- שופק (שצ'ופק), קטעים = נ' שצ'ופק, קטעים נבחרים מתוך ספרות החכמה המצרית הקדומה (תרגום והערות), יוזמה, חיפה תשס"ד [תשל"ז]
- שופק, החומר המצרי = נ' שופק, "החומר המצרי ככלי לליבון סוגיית ראשית ישראל", בעריכת נ' שופק, ראשית ישראל במקרא ובמחקר, בית מקרא קעו (תשס"ד), עמ' 67-88
- שופק, עיון מחודש = נ' שופק, "עיון מחודש בחלומות השרים ופרעה בסיפור יוסף (בראשית מ-מא) בזיקה לחלומות המצריים", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, בעריכת ש' יפת, טו (תשס"ה), עמ' 55-95